

HENRYK BŁĄŻEJOWSKI
WSP Bydgoszcz

PROBLEMATYKA PEDAGOGIKI PRACY W DZIAŁALNOŚCI DYDAKTYCZNO-WYCHOWAWCZEJ I NAUKOWO-BADAWCZEJ WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ W BYDGOSZCZY

Gwałtowny rozwój oświaty w latach powojennych nie zmniejszył zapotrzebowania społeczeństwa na działalność oświatowo-wychowawczą ale je rozbudził tak, że jest ono nadal bardzo duże i aktualne. Mimo niezaprzeczalnych osiągnięć niezadowolenie z ilości i jakości tej działalności jest znaczne i powszechnie znane. Miało to i ma odzwierciedlenie m.in. w licznie podejmowanych reformach edukacyjnych. Wszystkie te działania pozostawały w różnorodnych i ścisłych związkach z gospodarką, życiem społecznym i kulturą. Przykładem może być rozwój szkolnictwa wyższego, przede wszystkim które wymaga racjonalnych form organizacji i sposobów realizacji procesów pedagogicznych dla zapewnienia właściwej skuteczności kształcenia. Jedynym z podejmowanych działań jest dostosowywanie profilu studiów do wymagań gospodarki i kultury. Przykładem z ostatnich lat jest rozwój form i metod kształcenia pedagogów pracy.

1. Droga pedagogiki pracy do miejsca w szkole wyższej

Pedagogika pracy jako dyscyplina naukowa, zdaniem jej twórców, wyrosła z niedomagań pedagogiki ogólnej¹. Polegało to na nierównomiernym rozwoju poszczególnych działów pedagogiki oraz krytyki wcześniejszych jej osiągnięć². Zbyt dużo uwagi zdaniem T. Nowackiego poświęcono wychowaniu umysłowemu, propagowaniu intelektualizacji jako głównego waloru kształcenia. Doprowadziło to szkołę do dużego werbalizmu i często oderwania od rzeczywistości społecznej i gospodarczej. Omijano zbyt często zagadnienie kształcenia praktycznego, rozwijania umiejętności manualnych. Zgubiono przy tym z pola widzenia problematyką wychowa-

nia przez pracę, kształtowania stosunku do pracy, wytworów pracy i współdziałania w kolektywie pracowniczym. Nie doceniono właściwie roli pracy w rozwoju osobowości. Ponadto samo pojęcie terminu "praca" w odniesieniu do dzieci i młodzieży szkolnej było często niejednoznacznie interpretowane³.

Na tym tle zrodziła się pilna konieczność skupienia uwagi wokół relacji: człowiek - wychowanie - praca. Stało się to podstawą wyodrębnienia nowej dyscypliny naukowej, - pedagogiki pracy⁴. Jak podaje Z. Wiatrowski "przez pedagogikę pracy rozumie się tę dyscyplinę pedagogiczną, której przedmiotem zainteresowań i badań naukowych są problemy wychowania przez pracę, kształcenia politechnicznego, orientacji zawodowej, kształcenia i wychowania zawodowego, doskonalenia ogólnego i zawodowego pracowników oraz problemy wychowania oraz oświaty zakładu pracy"⁵.

W kręgu zainteresowań tej dyscypliny pedagogicznej uznanej w dokumencie państwowym⁶ i przez Polską Akademię Nauk⁷ leżą m.in. takie szczegółowe zagadnienia, jak: orientacja zawodowa, aktywność zawodowa, powodzenia i niepowodzenia zawodowe, kształcenie, doksztalcanie i doskonalenie zawodowe, wychowanie obywatela - pracownika, losy i przydatność zawodowa absolwentów szkół zawodowych, adaptacja zawodowa, klasyfikacja zawodów i specjalności, awans zawodowy, dochodzenie do mistrzostwa w zawodzie⁸.

Pedagogika pracy może pochwalić się określonymi osiągnięciami na polu metodologii badań⁹ oraz znacznym dorobkiem piśmarnym¹⁰. Możliwości publikacji są jednak stosunkowo skromne i dlatego w pewnym stopniu idea pedagogiki pracy nie dociera do szerokich rzesz pracowników nauki, nauczycieli szkół zawodowych oraz pracowników działalności oświatowo-wychowawczej w zakładach pracy.

Reprezentacja instytucjonalna i personalna pedagogiki pracy obejmuje Instytut Kształcenia Zawodowego w Warszawie /wraz z oddziałami w Katowicach, Krakowie i Poznaniu/, Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Pracy /obejmujące około 100 osób i związane organizacyjnie z IKZ w Warszawie/, niektóre uczelnie wyższe /Uniwersytet Śląski, Uniwersytet A. Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Warszawski, WSP w Bydgoszczy, WSP w Częstochowie,

WSP w Opolu, Politechnika Warszawska, Politechnika Częstochowska, Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie/, gdzie istnieją zakłady naukowe zajmujące się pedagogiką pracy lub są pojedyncze, znaczące dla tej dyscypliny osoby. W kilku uczelniach prowadzi się kształcenie pedagogów pracy /WSP w Bydgoszczy, WSP w Częstochowie, WSP w Opolu, Uniwersytet Śląski/. Uruchomienie tego kierunku studiów było wynikiem obiektywnych potrzeb gospodarki i kultury oraz wzrastającej liczby osób pragnących studiować w tym zakresie. Są to związki złożone i wielostronne¹¹. Dla ich spełnienia Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki zleciło kompetentnej grupie osób opracowanie uzasadnienia celowości kształcenia pedagogów pracy i złożenia propozycji planu studiów. Pierwsze spotkanie konsultacyjne odbyło się w kwietniu w 1979 r. w Bydgoszczy¹². W wyniku tego dokonano przełomu w traktowaniu przez Ministerstwo tej specjalności pedagogicznej. Kolejna konferencja odbyła się w kwietniu 1980 roku w Częstochowie¹³. Brali w niej udział przedstawiciele Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Ministerstwa Pracy, Płacy i Spraw Socjalnych, Instytut Kształcenia Zawodowego, Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, zainteresowanych uczelni wyższych i zakładów pracy. W wyniku tej konferencji utwierdzono się w przekonaniu o racjonalności i sensie takiej specjalności kształcenia oraz o zapotrzebowaniu na tego rodzaju absolwentów. Kilkakrotne posiedzenia Zespołu Przedmiotowego Pedagogiki przy Ministerstwie Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki pozwoliły przygotować dokumentację organizacyjno-programową dla tej specjalności kształcenia. W wyniku tego w czerwcu 1980 roku Minister Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki podpisał plan studiów oraz założenia programowe dotyczące kształcenia pedagogów pracy¹⁴.

2. Pedagogika pracy jako specjalność w szkole wyższej

Założenia programowe kształcenia na kierunku pedagogiki pracy zakładają przygotowanie absolwenta do realizacji bogatego układu zadań pedagogicznych w szkole zawodowej, placówkach działalności społeczno-wychowawczej a głównie w zakładzie pracy¹⁵.

Sylwetkę pedagoga pracy można rozpatrywać w trzech znaczeniach: szerokim, profesjonalnym i dyscyplinarnym. W znaczeniu szerokim jest to pracownik działalności wychowawczej /w szkole ogólnokształcącej, w szkole zawodowej, w środowisku lokalnym, w zakładzie pracy/, który uczestniczy w realizacji zadań wychowania przez pracę, do pracy i w procesie pracy.

Pedagog pracy w znaczeniu profesjonalnym to osoba legitymująca się specjalnym wykształceniem w zakresie pedagogiki pracy i zajmująca odpowiednie do posiadanych kwalifikacji stanowisko pracy. Do zadań szczególnych należą tu zdaniem Z. Wiatrowskiego¹⁶:

- inicjowanie, organizowanie, koordynowanie i realizowanie wychowania przez pracę, do pracy i w procesie pracy dzieci, młodzieży i osób dorosłych,
- organizowanie i koordynowanie łączności szkoły z zakładem pracy i z życiem gospodarczym kraju,
- inicjowanie i prowadzenie różnych form dokształcania i doskonalenia zawodowego pracowników, gwarantujących im dochodzenie do mistrzostwa w zawodzie a tym samym do coraz wyższej wydajności pracy oraz pełnego zadowolenia z jej wykonywania,
- organizowanie, koordynowanie i realizowanie szeroko pojętej działalności oświatowo-wychowawczej wywierającej zasadniczy wpływ na doskonalenie osobowości pracownika i jego kontaktu z otoczeniem,
- analizowanie stanu wychowawczego szkoły i zakładu pracy oraz inicjowanie i współudział w prowadzeniu odpowiednich badań naukowych,
- kształtowanie kultury pedagogicznej w zakładzie pracy i tą drogą czynienie go rzeczywistym środowiskiem wychowawczym.

W znaczeniu dyscyplinarnym pedagog pracy to osoba podejmująca działalność naukowo-badawczą w zakresie pedagogiki pracy jako dyscypliny naukowej¹⁷.

Można mieć nadzieję, w oparciu o wyżej wymienione założenia, że absolwenci omawianego kierunku studiów będą optymalnie przygotowani do skutecznej realizacji tego bogatego układu zadań pedagogicznych.

2.1. Studia dzienne i zaoczne na specjalności pedagogiki pracy

Kształcenie pedagogów pracy rozpoczęto w roku 1977 na studiach dla pracujących, a w roku 1978 na studiach dziennych. Program kształcenia obejmuje przedmioty bloku wspólnego dla kierunku pedagogiki, przedmioty fakultatywne oraz przedmioty specjalnościowe dla pedagogiki pracy o łącznym wymiarze 3.000 godzin zajęć dydaktycznych¹⁸. Z bloku przedmiotów wspólnych w ramach przedmiotu "wybrane zagadnienia szczegółowej filozofii lub socjologii" realizuje się przedmiot "socjologia pracy". Z przydziału godzin do dyspozycji Uczelni uwzględnia się: "planowanie społeczne w zakładzie pracy", "organizacja i ekonomika przedsiębiorstw", "problemy kultury technicznej", "podstawy cybernetyki i informatyki", "problemy informacji i propagandy z uwzględnieniem zakładu pracy", "rewolucja naukowo-techniczna z uwzględnieniem jej społecznych konsekwencji" oraz "etyka zawodowa". W ramach bloku fakultatywnego prowadzi się: "elementy nauki o organizacji i zarządzaniu". W miejsce przedmiotu "metodyka wychowania w ZHP" wprowadzono przedmiot "metodyka pracy w organizacjach młodzieżowych".

Blok przedmiotów specjalnościowych obejmuje: "pedagogikę pracy" /75 godz./, "psychologię pracy" /60 godz./, "politykę społeczną" /45 godz./, "elementy prawa i ochrony pracy" /45 godz./, "podstawy fizjologii pracy i ergonomii" /45 godz./, "organizację i metodykę pracy służby pracowniczej" /90 godz./, "orientację i adaptację zawodową" /45 godz./, "diagnostykę potrzeb oświatowych i wychowawczych zakładu pracy" /45 godz./.

Do wyszczególnionych wyżej przedmiotów dochodzą jeszcze treści zajęć związanych z praktyką pedagogiczną /wakacyjną praktyką wychowawczo-kolonijną lub obozową/, "ćwiczenia terenowe" /w formie 3-tygodniowego obozu naukowego/, "praktyka w placówce związanej z kierunkiem specjalizacji" /4-tygodniowa/.

Można przypuszczać, że ta porcja przedmiotów i odpowiadająca jej liczba godzin dydaktycznych umożliwi wystarczającą specjalizację w zakresie pedagogiki pracy. Istnieją mimo tego pewne zastrzeżenia do efektywności kształcenia pedagogów pracy na studiach dziennych. Najważniejszy postulat dotyczy zmiany kształcenia w formie specjalizacji na kierunku "pedagogi-

ki" w odrębny, samodzielny kierunek studiów "pedagogika pracy". Pozwoliłoby to na wprowadzenie dyscyplin bardziej związanych z naukami o pracy, np. zawodoznawstwa, podstaw techniki i produkcji itp. Kolejna wątpliwość dotyczy przyjmowania kandydatów na tę specjalizację. Wysuwane są sugestie /np. przez doc. dr hab. Z. Wiatrowskiego/ przyjmowania na pedagogikę pracy w zasadzie absolwentów średnich szkół zawodowych i to jeszcze po 2-letniej praktyce zgodnej z wyuczonym zawodem. Tymczasem, przy obecnym systemie rekrutacji wśród kandydatów przeważają absolwenci liceum ogólnokształcącego posiadający mgliste lub żadne pojęcie o zakładzie produkcyjnym, kształceniu zawodowym, pracy fizycznej i nie ujawniający w tym zakresie pożądanych dyspozycji lub postaw. Do rozważenia pozostaje możliwość składania egzaminów wstępnych z przedmiotów zawodowych lub z wychowania technicznego. Rozważa się także możliwość prowadzenia studiów przemiannych pozwalających na ściślejsze wiązanie treści teoretycznej zdobywanej w uczelni z praktyczną rzeczywistością zakładu pracy. Ułatwiłoby to wiązanie studenta ze stanowiskiem przyszłej pracy i pozwoliłoby optymistycznie patrzeć na problem zatrudnienia absolwentów i ich adaptacji zawodowej, jak również pożądanej przydatności zawodowej.

Studia dla pracujących stwarzają problemy nieco innej natury. Jednym z nich jest istotna rozbieżność między kierunkiem studiów, a stanowiskiem pracy zawodowej. Korzystnym byłoby przyjmowanie na ten kierunek studiów osób ze składu służb pracowniczych lub komórek społeczno-wychowawczych w zakładach pracy i instytucjach państwowych lub społecznych.

2.2. Studia podyplomowe z zakresu pedagogiki pracy

W Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy istnieją wszystkie formy organizacyjne kształcenia pedagogów pracy - studia dzienne, studia dla pracujących /zaoczne i eksternistyczne/ oraz studia podyplomowe /od roku akademickiego 1979/80/.

Podstawą prawną organizacji i funkcjonowania podyplomowego studium pedagogiki pracy jest Zarządzenie Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 5 lutego 1975 roku w sprawie zasad tworzenia i organizacji studiów podyplomowych¹⁹. Plan

i program studium zatwierdzony przez Rektora WSP zaakceptowało Ministerstwo pismem z dnia 30 czerwca 1979 roku²⁰.

Plan studium uwzględnia roczny cykl kształcenia /2 semestry/ w łącznym wymiarze 240 godzin. W ramach tego programu realizowane są przedmioty: "wybrane zagadnienia z pedagogiki pracy" /60 godz./, "wybrane zagadnienia z psychologii pracy" /30 godz./, "wybrane zagadnienia z socjologii pracy" /30 godz./, "wybrane zagadnienia z nauki o organizacji i zarządzaniu" /30 godz./, "wybrane zagadnienia z prawa pracy" /20 godz./, "wybrane zagadnienia z polityki społeczno-gospodarczej i oświatowej PRL" /30 godz./ oraz "seminarium metodologiczne" /40 godz./.

Zagadnienia szczegółowe z zakresu pedagogiki pracy obejmują: pojęcia i zadania pedagogiki pracy oraz jej miejsce w systemie nauk pedagogicznych, problemy kształcenia przedzawodowego, problemy kształcenia i wychowania zawodowego, założenia i kierunki reformy systemu kształcenia zawodowego, problemy pedagogiki zakładu pracy, diagnozowanie potrzeb oświatowo-wychowawczych załogi i zakładu pracy, rola kierownictwa zakładu, organizacji społeczno-politycznych, służb pracowniczych i pedagogów pracy w realizacji zadań oświatowo-wychowawczych socjalistycznego zakładu pracy.

W studium w roku akademickim 1980/81 uczestniczyło ponad 20 osób z zakładów przemysłowych /służby pracownicze, komórki analiz społecznych, działy szkolenia/, z poradni szkolno-zawodowych, z organizacji związkowych oraz wojska. Z wykształcenia byli to pedagodzy, socjolodzy, psychologowie, absolwenci wychowania technicznego, oficerowie z wyższym wykształceniem pedagogicznym prowadzący szkolenie zawodowe w wojsku.

W trakcie realizacji programu studium nasunęły się refleksje na następujące tematy:

- w jakim stopniu studium podyplomowe winno służyć przekazywaniu wiedzy, a w jakim być pomocą w samokształceniu,
- jaka jest przydatność w bezpośredniej działalności zawodowej wiedzy i umiejętności zdobytych w ramach studium.

Odpowiedź na to można będzie sformułować po zakończeniu badań prowadzonych w uczelni.

3. Treści pedagogiki pracy w kształceniu innych specjalistów

Pedagogika pracy jako dyscyplina naukowa wiąże się ściśle z innymi dyscyplinami pedagogicznymi i innymi naukami /teorią wychowania, dydaktyką, andragogiką, pedagogiką społeczną a także filozofią, ekonomiką, psychologią, socjologią, nauką o organizacji pracy czy wreszcie naukami technicznymi/²¹. Stwarza to okazję do upowszechnienia pedagogiki pracy na różnych kierunkach studiów. W Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy podjęto takie działania w formie wprowadzenia wykładów kursowych, wykładów monograficznych lub zajęć fakultatywnych na specjalnościach pedagogicznych: pedagogika kulturalno-oświatowa i pedagogika opiekuńczo-wychowawcza oraz na wychowaniu technicznym.

3.1. Przedmiot "pedagogika pracy" na specjalności: "pedagogika kulturalno-oświatowa"

Intencją doboru i układu treści programowych jest tu wprowadzenie studentów w problematykę pedagogiki przedzawodowej, kształcenia zawodowego i pedagogiki zakładu pracy. Podstawowe jest założenie, że problemy te okażą się przydatne w przyszłej pracy zawodowej absolwenta tego kierunku studiów. W odniesieniu do studentów zaocznych znajduje to potwierdzenie w ich aktualnej pracy²².

Szczegółowy program obejmuje następujące zagadnienia: pedagogika pracy jako dyscyplina naukowa, naukowe podstawy pedagogiki pracy, metodologiczne podstawy pedagogiki pracy, problemy kształcenia przedzawodowego, zawodowego i doskonalenia zawodowego, wybrane problemy zawodoznawcze, zakład pracy jako środowisko wychowawcze i kulturalno-oświatowe, instytucje i organizacje określające i realizujące idee pedagogiki pracy, pedagog pracy w szkole zawodowej i w zakładzie pracy.

3.2. Wychowanie przez pracę na specjalności: "pedagogika opiekuńczo-wychowawcza"

Intencją tworzenia programu była tu chęć zaakcentowania rangi problemu we współcześnie rozumianym wychowaniu człowieka

oraz przyjęcia z pomocą zainteresowanym studentom w dostrzeżeniu rozległości i złożoności problematyki wychowania przez pracę²³.

Tematyka zajęć służy upowszechnieniu idei wychowania przez pracę dzieci, młodzieży i dorosłych oraz kształtowania socjalistycznego stosunku do pracy. Przedmiotem zajęć są następujące hasła programowe: praca jako forma działalności ludzkiej i jako środek wychowania, wychowanie przez pracę w minionych epokach historycznych, poglądy twórców marksizmu-leninizmu na wychowanie przez pracę i kształcenie politechniczne, kształtowanie się współczesnych poglądów na wychowanie przez pracę, wychowanie przez pracę w wybranych środowiskach wychowawczych /w rodzinie, w przedszkolu, w organizacjach młodzieżowych/, wychowanie przez pracę w szkole ogólnokształcącej, wychowanie przez pracę w szkole zawodowej i w zakładzie pracy, rola nauczyciela - wychowawcy w zakresie wychowania przez pracę.

3.3. "Zadania pozaprodukcyjne socjalistycznego zakładu pracy" jako przedmiot wykładu monograficznego na "pedagogice kulturalno-oświatowej"

W uwagach wstępnych do programu wskazuje się, że znaczna część absolwentów kierunku "pedagogika kulturalno-oświatowa" podejmuje pracę w przemysłowych i usługowych zakładach pracy lub też w instytucjach i organizacjach współpracujących z zakładami pracy²⁴. Stąd zadaniem wykładu monograficznego jest ukazanie rozległości oraz złożoności problematyki kulturalno-oświatowej i wychowawczej współczesnego zakładu pracy a także przeanalizowanie niektórych warunków i metod pracy w tym szczególnym układzie działaniowym.

Program wykładu obejmuje następujące zagadnienia: pojęcie zakładu pracy na tle jego funkcji, główne problemy zakładu pracy na tle jego funkcji, zadania pozaprodukcyjne, /opiekuncze, wychowawcze, kulturalno-oświatowe, kształceniowe, społeczno-polityczne/ socjalistycznego zakładu pracy, rola kierownictwa zakładu pracy w prawidłowym realizowaniu zadań pozaprodukcyjnych, rola załogi w realizacji zadań pozaprodukcyjnych, rola organizacji społeczno-politycznych, badania stanu realizacji zadań pozaprodukcyjnych w wybranych zakładach pracy.

3.4. Powodzenia i niepowodzenia zawodowe pracujących

Koncepcja tego wykładu monograficznego wywodzi się z przeświadczenia, że praca zawodowa wypełnia znaczną część życia człowieka. Stanowi ona źródło pozyskiwania środków do życia oraz warunkuje rozwój człowieka. Wykonując zadania zawodowe pracownik osiąga powodzenia lub doznaje niepowodzeń, uzyskuje zadowolenie lub czuje się niezadowolony²⁵. Treści programowe obejmują tu następujące zagadnienia: rola pracy zawodowej w życiu człowieka dorosłego, wyniki pracy zawodowej i towarzyszące im następstwa, uwarunkowania powodzeń zawodowych, przejawy i rozmiary niepowodzeń zawodowych, przyczyny niepowodzeń zawodowych, niektóre środki zaradcze na tle wyróżnionych przyczyn niepowodzeń zawodowych pracujących.

3.5. Problematyka wychowania przez pracę w programie metodyki wychowania technicznego

W niektórych uczelniach wyższych /w tym w bydgoskiej WSP/ kształcą się nauczycieli techniki. Prowadzą oni zajęcia praktyczno-techniczne w szkole podstawowej, wychowanie techniczne w liceum ogólnokształcącym i przedmiot "praca-technika" w istniejących już klasach reformowanej szkoły ogólnokształcącej. Zasadnicza funkcja tej działalności dotyczy rozwijania kultury technicznej młodego pokolenia oraz związane z nią różnorodne zadania i odpowiadające temu treści. Oczekuje się, że w wyniku realizacji tego przedmiotu młodzież wykształci w sobie elementy socjalistycznego stosunku do pracy, wytworów pracy do człowieka pracy. Dla nauczyciela techniki niezbędne zatem okazują się pedagogiczne aspekty pracy człowieka. Dla ich realizacji wydzielono z godzin dydaktycznych przeznaczonych na realizację metodyki wychowania technicznego część czasu /12 godz. wykładu i 10 godz. ćwiczeń/ na realizację problematyki wychowania przez pracę²⁶. Program zajęć obejmuje tu następujące zagadnienia: pedagogika pracy jako nauka o pedagogicznych aspektach relacji: człowiek - wychowanie - praca, kształtowanie się idei wychowania przez pracę, istota i podstawy środowiska wychowania przez pracę, oraz specyficzne dla nich zadania, wychowanie przez pracę w szkole ogólnokształcącej, rola nauczyciela techniki w za-

kresie wychowania przez pracę i kształcenia politechnicznego.

3.6. Zagadnienia pedagogiki pracy na studiach podyplomowych

Na ogólną liczbę 17 studiów podyplomowych w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy w trzech /oprócz studium podyplomowego pedagogiki pracy/ realizowana jest w mniejszym lub większym zakresie problematyka pedagogiki pracy.

a/ Podyplomowe Studium Orientacji i Poradnictwa Zawodowego

Realizuje się tutaj następujące zagadnienia: problematyka orientacji i poradnictwa zawodowego w układzie treściowym pedagogiki pracy, elementy orientacji i poradnictwa zawodowego, wybrane problemy kształcenia zawodowego, postęp techniczny a kwalifikacje i struktura zatrudnienia, elementy wiedzy o zawodach, miejsce zakładu pracy w systemie orientacji i poradnictwa zawodowego, orientacyjna i decyzyjna funkcja kształcenia politechnicznego²⁷.

Łączna liczba zajęć wynosi tutaj 46 godz. dydaktycznych.

b/ Podyplomowe Studium Wychowania Technicznego

W wymiarze 50 godz. zajęć wykładowych i ćwiczeniowych realizuje się następujące zagadnienia pedagogiki pracy: pojęcie i przedmiot badań pedagogiki pracy i jej miejsce w systemie nauk o pracy, praca jako przedmiot badań naukowych oraz jej rola w życiu człowieka, problemy kształcenia przedzawodowego ze szczególnym uwzględnieniem wychowania przez pracę, aktualne problemy kształcenia przedzawodowego, pojęcie i zadania pedagogiki zakładu pracy ze szczególnym uwzględnieniem procesów humanizacji, analiza relacji: "praca-technika" ze szczególnym uwzględnieniem członu "praca" w oparciu o program przedmiotu "praca-technika".

c/ Studium Kształcenia i Doskonalenia Pedagogicznego Nauczycieli Akademickich

W bydgoskim środowisku akademickim prowadzone jest podyplomowe studium dla młodej kadry nauczycieli akademickich²⁸. Obejmuje ono pracowników Akademii Techniczno-Rolniczej, Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Wyższej Szkoły Muzycznej, Filii Akademii Medycznej w Gdańsku. Istnienie i działalność studium wiąże się z chęcią dopomożenia młodej kadrze naukowo-dydaktycznej w doskonaleniu procesu kształcenia studentów i właściwej realizacji

zadań ideowo-wychowawczych. Celem nadrzędnym jest realizacja założeń pedagogicznego permanentnego kształcenia nauczycieli akademickich²⁹. Wśród realizowanej tematyki programowej uwzględnia się również problematykę związaną z pedagogiką pracy. Są to tematy: wychowanie przez pracę w szkole wyższej i rola w tym zakresie nauczyciela akademickiego, społeczne aspekty postępu technicznego, etyka zawodowa nauczyciela i pracownika nauki.

4. Seminarium magisterskie pedagogiki pracy

Zgodnie z obowiązującym planem studiów realizuje się na III i IV roku zajęcia pod nazwą "metodologia badań pedagogicznych" oraz "seminarium magisterskie".

Przedmiot "metodologia badań pedagogicznych" obejmuje podstawy wiedzy dotyczącej technik badawczych stosowanych w pedagogice, konstruowanie narzędzi wykorzystywanych w badaniach, prowadzonych przez magistrantów, koncepcji metodologicznej badań. W ramach tego przedmiotu uwzględnia się studiowanie literatury merytorycznej i metodologicznej z zakresu pedagogiki pracy, dobór i układ metod, technik i narzędzi badawczych oraz procedury badań stosowanych w pedagogice pracy a także analizę materiału badawczego pod kątem problematyki pedagogiki pracy³⁰.

"Seminarium magisterskie" z zakresu pedagogiki pracy ma charakter seminarium problemowego, dyskusyjno-konsultacyjnego. Poszczególne zajęcia poświęca się na referowanie przez dyplomantów tematyki prac magisterskich oraz dyskusję pozostałych uczestników seminarium. Celem tej dyskusji jest krytyczna ocena oraz konsultowanie wyłaniających się problemów i wątpliwości. W trakcie seminarium referowana jest koncepcja pracy magisterskiej i jej składników strukturalnych, uzasadnienie wyboru tematu, prezentacja opracowanych zagadnień teoretycznych a także dobór materiałów źródłowych. Przy ustalaniu tematu bierze się pod uwagę zainteresowania i możliwości badawcze studenta i w miarę możliwości dobiera temat z najbardziej aktualnych problemów pedagogiki pracy. W przypadku studiów zaocznych zasadą jest formułowanie tematu pozwalającego wykorzystać doświadczenia zawodowe magistranta i zainteresowanie zagadnieniem

zakładu pracy. Seminarium magisterskie poświęca się także na referowanie ważniejszych etapów pracy, w szczególności: analizę ilościową i jakościową danych, interpretację wyników badań oraz redakcję końcową celem wysłuchania krytycznych uwag członków seminarium³¹.

Tematyka prac magisterskich w zakresie pedagogiki pracy w WSP w Bydgoszczy ogniskuje się wokół następujących zagadnień: problematyka funkcjonowania służb pracowniczych, wychowania przez pracę, do pracy i w procesie pracy, powodzenia i niepowodzenia zawodowe pracujących, działalność oświatowo-wychowawcza socjalistycznego zakładu pracy a także funkcje pozaprodukcyjne zakładu pracy. Problematyka szczegółowa jest obszerna i wyczerpuje w zasadzie cały obszar zainteresowań badawczych pedagogiki pracy.

5. Koło Naukowe Pedagogów Pracy

Studencki ruch naukowy kieruje się ideą stawiania przed studentami coraz większych, ambitnych zadań związanych ze zdobywaniem wiedzy, rozwojem zainteresowań twórczych oraz uzdolnień i zamiłowań do pracy badawczej. Wiąże się to z dążeniem do wzrostu aktywności studentów w realizacji procesu dydaktycznego i współodpowiedzialności za wyniki w nauczaniu. Sprzyjającym elementem są tu 3-tygodniowe ćwiczenia terenowe w formie obozu naukowego przewidywane planem studiów po IV semestrze nauki. Obóz taki zorganizowano w roku 1978 dla grupy studentów kierunku pedagogiki kulturalno-oświatowej zainteresowanych problematyką pedagogiki pracy. Celem tego przedsięwzięcia było wprowadzenie studentów w problematykę pracy badawczej oraz zapoczątkowanie kształtowania postawy badawczej. Obóz naukowy zorganizowano w Nowym Sączu w ramach Ogólnopolskiego Seminarium Pedagogiki Pracy. Przedmiotem zainteresowań badawczych były problemy powodzeń i niepowodzeń zawodowych pracujących, funkcje pozaprodukcyjne socjalistycznego zakładu pracy /głównie zadania kulturalno-oświatowe/, czas wolny pracowników działalności kulturalno-oświatowej³². Badania prowadzono w zakładach produkcyjnych, w placówkach kulturalno-oświatowych i placówkach

wczasowych. Plonem pracy było zebranie materiałów wynikających z badań ankietowych, wywiadów i analizy działalności kulturalnej od 180 osób. Następnie opracowano dane ilościowe i uogólniono wyniki w formie wniosków. W ten sposób uzyskano wiadomości o funkcjonowaniu badanych instytucji w środowisku, zapoznano się z potrzebami tego środowiska, stopniem zaspokojenia tych potrzeb i trudnościami, które w tym zakresie występują. Doświadczenia te były weryfikacją twierdzeń poznanych w trakcie zajęć dydaktycznych w Uczelni. Ponadto pozwoliło to na kształtowanie zdolności obserwowania rzeczywistości społecznej i sprzyjało wyrobieniu umiejętności nawiązywania kontaktów.

Obecnie /w roku akad. 1980/81/ koło naukowe pedagogów pracy liczy 24 członków /12 studentów dziennych, 12 studentów zaocznych/. Przedmiot zainteresowań członków koła ogniskuje się wokół analizy dokumentów określających funkcjonowanie służb pracowniczych, problematyki służb pracowniczych w literaturze oraz weryfikacji "sylwetki pedagoga pracy". W przygotowaniu jest obóz naukowy, który odbędzie się w okresie letnim /1981 r./ w Nowym Sączu.

6. Działalność naukowo-badawcza Zakładu Pedagogiki Pracy

Działalność naukowo-badawcza Zakładu Pedagogiki Pracy w WSP w Bydgoszczy obejmuje:

- prowadzenie badań naukowych związanych z pedagogiką pracy,
- kontynuowanie prac w zakresie kształcenia kadr naukowych,
- utrzymywanie kontaktów z placówkami naukowo-badawczymi zajmującymi się pedagogiką pracy,
- działalność publicystyczna i popularyzatorska w zakresie pedagogiki pracy³³.

6.1. Udział w badaniach węzłowych

Zakład Pedagogiki Pracy WSP w Bydgoszczy siłami pracowników zakładu /5 osób/ i osób współpracujących ukończył w roku 1979 opracowanie w ramach XI problemu węzłowego tematu badawczego: "Model nauczyciela szkoły zawodowej"³⁴. Opracowanie obejmuje sprawozdanie z badań, projekty charakterystyk zawodowych

nauczycieli wybranych grup przedmiotowych, tabele charakteryzujące grupę nauczycieli szkół zawodowych. Sprawozdanie z badań /288 str. maszynopisu/ zawiera:

- rozważania nad nauczycielami kształcenia zawodowego na tle całej zbiorowości nauczycielskiej,
- rozważania ogólne dotyczące modelu nauczyciela szkoły zawodowej,
- charakterystyki zawodowe nauczycieli przedmiotów: budowlanych, mechanicznych, chemicznych, elektrycznych, elektronicznych, medycznych, pedagogicznych w szkołach i ośrodkach kształcenia zawodowego oraz charakterystykę pedagoga pracy,
- założenia organizacyjno-programowe kształcenia i doskonalenia nauczycieli szkół zawodowych,
- kwestionariusze do zbierania informacji i opinii dotyczących kształcenia nauczycieli szkół zawodowych,
- przewodnik metodyczny do opracowywania charakterystyki zawodowej nauczyciela szkoły zawodowej³⁵.

W ramach działalności badawczej zostały ukończone lub kontynuowane następujące zagadnienia /tematy/,

1. Powodzenia i niepowodzenia zawodowe pracujących /badania środowiskowe, praca indywidualna, przewidywana jako publikacja zwarta - autor Z. Wiatrowski/.
2. Teoretyczne podstawy pedagogiki pracy. Wynikiem pracy jest tu jeden podręcznik pt. Pedagogika Pracy /autorzy: W. Rachalska - prac. IKZ Warszawa, Z. Wiatrowski - WSP Bydgoszcz wydany przez WSiP w 1978 r., wyd. 2 1980 r./ 1 skrypt pt. Pedagogika pracy w zarysie /autor: Z. Wiatrowski, wyd. WSP Bydgoszcz 1980 r./ oraz Mały Słownik Pedagogiki Pracy /pod red. T. Nowackiego i Z. Wiatrowskiego, wyd. IKZ Warszawa 1977 r./.
3. Działalność pozaprodukcyjna socjalistycznego zakładu pracy /zespółowe badania empiryczne przewidywane do publikacji jako artykuły i monografie, praca ciągła do 1985 r./.
4. Działalność oświatowa zakładów pracy /badania indywidualne przewidziane do ukończenia w roku 1985, prowadzone przez H. Błażejowskiego/.
5. Stabilizacja kadr w budownictwie i jej pedagogiczna inter-

- pretacja /badania indywidualne, przewidywane do ukończenia w roku 1982, prowadzone przez E. Kubiak-Jurecką/.
6. Przygotowanie i losy zawodowe pedagogów /badania indywidualne przewidywane do ukończenia w roku 1984, prowadzone przez E. Podoską-Filopowicz/.
  7. Mistrz w roli pedagoga pracy /badania indywidualne, przewidywane do ukończenia w 1984 r., prowadzone przez A. Tomaszuk/.
  8. Wychowanie przez pracę jako składnik wychowania dla pokoju /badania zespołowe, środowiskowe, przewidywane do publikacji jako artykuły i monografie, praca ciągła do roku 1985/.

6.2. Seminarium doktoranckie

Jednym z kryteriów wyodrębniania się dyscyplin naukowych jest "uznana reprezentacja instytucjonalna i personalna"³⁶. W tym duchu wokół osoby Prof. dr Tadeusza Nowackiego od przeszło 20 lat skupia się grono osób interesujących się problematyką pedagogiki pracy. Formą organizacyjną jest tu Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Pracy³⁷. Jednym z zespołów tego seminarium jest grupa osób skupionych wokół doc. dr hab. Zygmunta Wiątrowskiego. W ten sposób wyodrębniło się /w ramach OSPP/ w Bydgoszczy seminarium doktoranckie pod nazwą "Nauczyciel szkoły zawodowej i pedagog pracy". Na dzień 1 stycznia 1981 roku liczy ono 25 osób /w tym 5 doktorów/. Są to pracownicy uczelni wyższych /10 osób/, instytucji naukowo-badawczych i oświatowych /6 osób/, nauczyciele szkół zawodowych /6 osób/ i 1 pracownik zakładu przemysłowego. Problematyka badawcza obejmuje szeroki wachlarz zagadnień. Dają się jednak wyodrębnić pewne grupy tematyczne, a w szczególności: zagadnienia pedeutologiczne /8 osób/, wychowanie przez pracę /10 osób/, powodzenia i niepowodzenia szkolne uczniów szkół zawodowych /5 osób/. Wyniki seminarium dają się ująć liczbowo w postaci 4 zakończonych przewodów doktorskich, 4 przewodów otwartych oraz 4 osób spełniających warunki do otwarcia przewodu w najbliższym okresie.

6.3. Współpraca z instytucjami naukowo-badawczymi

Zakład Pedagogiki Pracy WSP w Bydgoszczy utrzymuje ściśle, wieloletnie kontakty naukowe i organizacyjne z Instytutem

Kształcenia Zawodowego w Warszawie. Głównym wyrazem tego jest udział pracowników Zakładu w Ogólnopolskim Seminarium Pedagogiki Pracy. Zastępcą kierownika naukowego tego seminarium jest kierownik Zakładu Pedagogiki Pracy WSP w Bydgoszczy - doc. dr hab. Zygmunt Wiatrowski, Przyjęto zasadę odbywania jednego z dwóch śródrocznych zjazdów OSPP w Bydgoszczy.

Innym rodzajem współpracy z IKZ jest udział w pracach słownikowych /Mały Słownik Pedagogiki Pracy - wyd. w roku 1977, i Słownik Pedagogiki Pracy - przygotowywany do druku/.

Ponadto Zakład współpracował z Instytutem Kształcenia Nauczycieli w Warszawie w ramach problemu węzłowego realizując temat: "Nauczyciel szkoły zawodowej".

Przewiduje się włączenie Zakładu Pedagogiki Pracy do badań węzłowych i resortowych w kilku tematach na lata 1981-1985. Przewiduje się tu współpracę z Instytutem Kształcenia Zawodowego, Instytutem Kształcenia Nauczycieli, Instytutem Programów Szkolnych oraz z Uniwersytetem Łódzkim.

Na terenie Bydgoszczy współpraca dotyczy Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego /Komisja Pedagogiki i Psychologii/, Towarzystwa Naukowego Organizacji i Kierownictwa, Instytutu Kształcenia Nauczycieli i Badań Oświatowych /m. in. udział w przygotowaniu konferencji naukowej n.t. "Programowanie w procesie kształcenia"/, Naczelnej Organizacji Technicznej /współpraca z Ośrodkiem Doskonalenia Kadr/.

6.4. Zebrania naukowe Zakładu Pedagogiki Pracy

W dotychczasowej, ponad 4-letniej działalności na zebraniach naukowych rozważano na podstawie wygłoszonych referatów następujące zagadnienia: model pedagoga pracy, problematyka filozoficzna w kształceniu pedagogów pracy, problematyka fizjologiczna w procesie kształcenia pedagogów pracy, problematyka psychologiczna w programie studiów na kierunku "pedagogika pracy", pedagogika pracy w systemie nauk pedagogicznych, wychowanie przez pracę w poglądach filozoficzno-pedagogicznych polskiego Oświecenia, kultura pracy w okresie II Rzeczypospolitej, kształcenie politechniczne na przykładzie szkolnictwa NRD, fluktuacja, stabilizacja i integracja załogi w zakładzie przemysłowym

wym, system kształcenia zawodowego w ZSRR; szkolnictwo zawodowe na Węgrzech, filozoficzne aspekty rozwoju techniki. Warto zaznaczyć, że w zebraniach uczestniczą pracownicy innych zakładów naukowych, którzy czują się związani z pedagogiką pracy z racji osobistych zainteresowań naukowych oraz prowadzenia zajęć dydaktycznych z tej specjalności studiów.

x x x

Przedstawiona wyżej problematyka pedagogiki pracy w działalności dydaktyczno-wychowawczej i naukowo-badawczej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy ma na celu ukazanie dążeń do wzmocnienia pedagogiki pracy jako samodzielnej dyscypliny naukowej w ramach nauk pedagogicznych. Zgodnie z poglądami kierownika Zakładu Pedagogiki Pracy kryteriami tej odrębności są:

- wyraźnie sprecyzowany i społecznie znaczący przedmiot badań i zainteresowań badawczych,
- odpowiednie do przedmiotu: terminologia i nazewnictwo,
- logicznie zwarty system pojęć i twierdzeń,
- dostosowane do przedmiotu metodologia badań, w tym: metody, techniki i narzędzia oraz procedury badań,
- określona płaszczyzna przebiegu i przetwarzania informacji,
- powszechnie uznana reprezentacja instytucjonalna i personalna³⁸.

Wydaje się, że działalność Zakładu Pedagogiki Pracy Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy obejmuje wszystkie, lub prawie wszystkie z tych wymagań. Oczywiście jest, że dla pogłębienia i rozszerzenia tej działalności konieczny jest dłuższy okres czasu.

PRZYPISY:

- ¹ T. Nowacki, Praca i wychowanie, Warszawa 1980, s. 5
- ² T. Nowacki, Teraźniejszość i przyszłość Ogólnopolskiego Seminarium Pedagogiki Pracy, /W:/ Szkoła - Zawód - Praca, Warszawa, Wyd. IKZ, 1978, s. 17

- 3 T. Nowacki, Praca i wychowanie, op.cit., s. 11
- 4 T. Nowacki, Pedagogika pracy jako dyscyplina pedagogiczna, /W:/ Pedagogika Pracy, Warszawa IKZ, 1975; Z. Wiatrowski, Pedagogika Pracy - subdyscypliną pedagogiczną "Ruch Pedagogiczny" 1974, nr 6
- 5 Z. Wiatrowski, Pedagogika pracy w zarysie, Bydgoszcz WSP, 1980, s. 11
- 6 Por. Decyzja nr 93/74 Prezydium Rządu z dnia 30 sierpnia 1974 roku w spr. zgodnego z potrzebami gospodarki narodowej kształcenia i zatrudnienia absolwentów szkół.
- 7 Na terenie Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN utworzono Zespół Pedagogiki Pracy
- 8 Mały Słownik Pedagogiki Pracy, T. Nowacki, Z. Wiatrowski /red/, Wyd. Warszawa IKZ, 1977, /zawiera ponad 500 haseł/
- 9 Por. Metodologia pedagogiki pracy. Materiały pod red. T. Nowackiego, Warszawa 1978; K. Korabiowska-Nowacka, Procedura badań przydatności do pracy absolwentów szkół zawodowych, Ossolineum 1974 "Szkoła - Zawód - Praca" Materiały ze zgrupowań Ogólnopolskiego Seminarium Pedagogiki Pracy, Warszawa IKZ lata 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980
- 10 Pedagogika Pracy, Warszawa IKZ Nr 1 - Nr 6; Biblioteka Kształcenia Zawodowego; artykuły w: "Szkoła Zawodowa", "Głos Nauczycielski", "Ruch Pedagogiczny" i inne
- 11 T. Nowacki, Szkoła i świat pracy, /w:/ Pedagogika Pracy Nr 5 s. 9
- 12 Według materiałów udostępnionych przez doc. dr hab. Z. Wiatrowskiego
- 13 Według materiałów w posiadaniu autora opracowania
- 14 Pismo MNSzWiT DU - 1 - 1010 - PP - 9/80 z dnia 7 czerwca 1980
- 15 Por. Plan i programy studiów na kierunku pedagogiki pracy oraz W. Rachalska, Z. Wiatrowski, Pedagogika Pracy, op.cit., Z. Wiatrowski, Pedagogika pracy w zarysie, Bydgoszcz WSP 1980 r. A. Radziejewicz-Winnicki, Pedagog i pedagogika w przemyśle, Warszawa 1978
- 16 Z. Wiatrowski, Zadania pedagoga pracy w systemie kształcenia ustawicznego, "Nauczyciel i Wychowanie" 1978, nr 1 Z. Wiat-

- rowski, Pedagogika pracy w zarysie, op.cit., s. 229
- 17 T. Nowacki, Problematyka i metodologia badań pedagogiki pracy, Szkoła - Zawód - praca, op.cit., 1974; W. Rachalska, Z. Wiatrowski, Pedagogika Pracy, op.cit., s. 10; Z. Wiatrowski Pedagogika pracy w zarysie, op.cit., s. 229
  - 18 Plan studiów dziennych: kierunek - pedagogika, specjalność - pedagogika pracy. MNSzWiT DU-1-1010-PP-/9/80 z dnia 7 czerwca 1980 r.
  - 19 DU MNSzWiT 1975 r. Nr 3 poz. 25
  - 20 Pismo MNSzWiT - Du 5-014-7-4/79
  - 21 Por. W. Rachalska, Z. Wiatrowski, Pedagogika pracy op.cit., s. 13-25; Z. Wiatrowski, Pedagogika pracy w zarysie, op.cit., s. 14-31
  - 22 Zarys programu Pedagogiki pracy dla studentów III roku Pedagogiki K-o, WSP Bydgoszcz
  - 23 Zarys programu wykładu monograficznego i zajęć fakultatywnych: Wychowanie przez pracę dla kierunku studiów - Pedagogika, Pedagogika opiekuńczo-wychowawcza, WSP Bydgoszcz
  - 24 Program wykładu monograficznego dla studentów pedagogiki w zakresie pracy kulturalno-oświatowej, WSP Bydgoszcz
  - 25 Zarys programu wykładu monograficznego n.t.: "Powodzenia i niepowodzenia zawodowe pracujących", WSP Bydgoszcz
  - 26 Program metodyki wychowania technicznego ze szczególnym uwzględnieniem pedagogicznych aspektów pracy człowieka, WSP Bydgoszcz
  - 27 Założenia organizacyjno-programowe: Studium Podyplomowe Orientacji i Poradnictwa Zawodowego, WSP Bydgoszcz 1980
  - 28 Do roku 1981 pod nazwą: "Podyplomowe Studium Ideologiczno-Pedagogiczne
  - 29 Program Studium Kształcenia i Doskonalenia Pedagogicznego Nauczycieli Akademickich, I.P.N.P.T.iS.W., Warszawa 1980; Przewodnik metodyczny, Podyplomowe Studium Ideologiczno-Pedagogiczne dla Młodej Kadry Nauczycieli Akademickich Środowiska Bydgoskiego, WSP Bydgoszcz 1979
  - 30 Komentarz do projektu planu jednolitych magisterskich studiów dziennych kierunku pedagogika, MNSzWiT, Warszawa 1980; Program przedmiotu "Metody badań pedagogicznych" - WSP Bydgoszcz 1977

- 31 Program seminarium magisterskiego w zakresie pedagogiki pracy, WSP Bydgoszcz
- 32 Założenia organizacyjno-programowe obozu naukowego studentów WSP w Bydgoszczy, Nowy Sącz 1977 /dokumentacja Zakładu Pedagogiki Pracy/
- 33 Dokumentacja organizacyjno-programowa Zakładu Pedagogiki Pracy w Bydgoszczy, lata 1977-1981
- 34 Dział XIII, temat 2.1. Koordynator II stopnia - Instytut Kształcenia Nauczycieli w Warszawie
- 35 Sprawozdanie z badań nt. "Model nauczyciela szkoły zawodowej" WSP Bydgoszcz 1979
- 36 Por. Dyscyplina naukowa, /w:/ Mały Słownik Pedagogiki Pracy, op.cit., cz. I, s. 12
- 37 T. Nowacki, Teraźniejszość i przyszłość Ogólnopolskiego Seminarium Pedagogiki Pracy, /w:/ Szkoła - Zawód - Praca, op.cit., 1978
- 38 Z. Wiatrowski, Kryteria wyodrębnienia i samodzielności dyscyplin naukowych, /w:/ Szkoła - Zawód - Praca, op.cit., 1976
Z. Wiatrowski, Pedagogika pracy w zarysie, op.cit., s. 24